

radványait nem becsüli le, de megmutatja, hogy írásaik alapvetően antinacionalista vonása, ha hangjuk nem is hallatszott mindig elég messzire, „az országlétszámok és faluirtások korában harcos kiállásnak számított”.

Mint minden bonyolult korszakot vizsgáló munka, Csatári könyve is számos nyitva hagyott rész kérdést, vagy vitatható álláspontot tár az olvasó elé. A magunk részéről két dolgot hiányolunk a dolgozatból. Az egyik Észak-Erdély gazdasági helyzetének ismertetése, hiszen annyi így is kiderül, hogy a bécsi döntés egy gazdasági egységet vágott ketté úgy, hogy — Hitler szerint — „az a román kormány, illetve a román nép által valahogy még elviselhető legyen. Mert félős, hogy ellenkező esetben Romániában felborul a helyzet...” (32. l.) A valóságban mindkét félnek volt elég sérelmezni valója, s ez különösen Északon rendkívül bonyolult helyzetet teremtett. A gazdasági-társadalmi struktúra részletesebb elemzése fényt vetne volna a nemzetiségek politikai szervezkedésének Észak és Dél között megfigyelhető különbségeire is. A másik az, hogy bár ír az iskolák kérdéséről, kevéssé részletes a magyar kormányok kultúrpolitikájának vizsgálata: a nemzetiségekkel szemben vallott elvi álláspontja, a „szentistváni állameszme” elvei és gyakorlata közötti egybeesés illetve ellentmondások feltárása. Ebbe a politikába ugyanis belefért a nem-magyar nemzeti viselkedés, bizonyos értelemben pedig hagyományaik ápolása is. Nem érdektelen a kultuskormány elvei és a

középirányító szervek tevékenysége közötti esetleges eltérések vizsgálata, mert számos téves nézet eloszlásában nyújtana segítséget. Ugyanez mondható el a román egyházak kérdéséről is. Reméljük, hogy vizsgálatára sor kerül majd abban a jelzett könyvben, mely az észak-erdélyi kommunisták perét is tárgyalni fogja.

Megemlítendő még, hogy (a szerző hibájával föl nem róhatóan,) az egyébként nagy levéltári anyagból hiányzik a román főhatóságok iratanyaga. A román levéltári források leszűkülése sajátos torzuláshoz vezet helyenként. Míg a romániai viszonyokra a magyar források direkt adatait is használhatta, addig az észak-erdélyi románság helyzetének a román kormány részéről történő részletes megítélése csak a magyar forrásokban való másodtükröződésben elemezhető. A szerző kiváló tárgyismerete és arányérzéke ezzel simán megbirkózik, de a forrásokat nem pótolhatja olyan kérdésekben, mint pl. miként ítélte meg a román kormány a magyar kiugrási kísérlet súlyát, a magyar tisztikar magatartását, egy további magyar revízió esélyeit stb.

Csatári Dániel könyve egy bonyolult korszak történeti problémáinak feltárásával, előítéletek és beidegződések ellenében a történelem, a haladás fővonalának megrajzolásával jelentős eredménye a marxista kutatásnak. Ha a történetírás feladata a múlt feltárásával korunk objektív valóságának jobb megértését előmozdítani, úgy ez a munka történetírásunk egyik kiemelkedő alkotása.

Szász Zoltán

DÜMMERTH DEZSŐ: *Pest város társadalma 1686—1696*

A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdasági, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig

Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 308 l., térkép

Valóban izgalmas feladatra vállalkozott a szerző: egy meginduló, életét újrakezdő város társadalmának meglevevítésére. Tudjuk, városaink eredete általában a középkorba nyúlik vissza, mikor a szegényes forrás-adottságok vajmi kevés lehetőséget adnak a kialakulás, a kezdeti társadalom megismerésére. A magyar történet sajátos tragikum, hogy a városkeletkezés megfigyelésére mód nyílik abban a korszakban, midőn a források már viszonylag bőven ömlenek. Még pedig nem egy felülről teljesen újonnan alapított, hanem olyan város esetében, melynek a romokon kellett új életet kezdenie a török hódoltság megszűnésével járó pusztulás és elnéptelenedés után. S Pest eseté-

ben külön jelentőséget ad ennek a nagyrészt spontán megindulásnak, hogy belőle, páratlan gyorsasággal, világvárossá ívelő fejlődés fakadt.

De nemcsak a feladat egyedülálló: párját ritkítja a mód is, ahogy Dümmerth a problémához hozzááll. Pest kialakuló polgári társadalmát az elemi részecskék mélységig ható analízis segítségével iparkodik rekonstruálni. A legkisebb összetevőkből indul ki, az egyes családfőket és hozzátartozóikat veszi szemügyre, s e társadalomatomok egymáshoz illeszkedéséből, kapcsolataiból, elhelyezkedéséből, felfelé törekvéséből, illetőleg hanyatlásából bontakoztatja ki az olvasó előtt az újjáépülő város társa-

dalmának sokszínű szövedékét. Hangsúlyozza ugyanis, hogy „a társadalom mozgó, eleven életét csak a végső alkotórészek, a személyek ismeretével tudjuk eléggé megközelíteni. Vagyoni helyzetük, műveltségük és családi viszonyaik lehető szemmelartása jogosít fel bennünket arra, hogy — a részletek ismerete alapján — az egész társadalom életviszonyait illető megállapításokat tehesünk.”

A feladat ilyen igényes kitűzése, a teljes mélységig hatolás az elvégzendő munka tekintetében is rendkívüli követelményeket támasztott. Még egy kispénységű falu esetében is komoly feladatot jelent: kihámozni a múltból minden egyes szereplő személyt, összegyűjteni rá vonatkozólag a lehetőség szerint minden fellelhető adatot. Hát még egy városra vonatkozólag, bármennyire az új megindulás első éveit élte is még. Am a szerző nem riadt vissza a sok apró részletbe fogódzó elmélyedő kutató és feltáró munkától. Könyve példamutatóan széles és mély alapokra: az állami, vármegyei és városi hivatalos aktákon túlmenően a polgárkönyvre, telekkönyvekre, adóösszeírásokra, végrendeletekre, árvakönyvre, egyházi anyakönyvekre is épül. Nem szorult bővebb kifejtésre, mekkora feladatot jelentett a roppant tömegű anyakönyvi adatnak a kutatásba való bevonása; de kárpótolt érte, hogy ez adott kulcsot a szerző kezébe a családszervezet és a társadalmi kapcsolatok földerítéséhez. Ugyancsak ki kell emelni a hagyatéki leltárak értékesítését: ezek adtak lehetőséget az anyagi alapok fölfejtésére s a polgári fejlődés mértékének megítélésére.

Az ilyen, jó értelemben vett sokat-márkolás s a kútforrások ebből eredő áradó bősége szükségképp korlátokat állított a nagygényű vállalkozás elé. A török kiűzését követő gyors benépesülés során a város egyes lakóira s azok kapcsolataira vonatkozó adatok oly mértékben megszaporodtak, hogy a kutató- és feldolgozó munkát bizonyos ponton le kellett zárni. Térben Pest városa mint egész adva volt, így időben kellett valahol pontot tenni, hogy az adatok tengere parttalanná ne váljék. Elvi szempontból nyilván az lett volna a legmegfelelőbb megoldás, ha a munka a városfejlődés jól felismerhető fordulópontjáig halad; ilyennek kínálkozott volna például a Rákóczi-szabadságharc ideje, midőn az újjátelepülés első lendületét Pesten a hanyatlás átmeneti időszaká követte. Gyakorlatilag azonban rendkívül megnövelte volna a tanulmány anyagát és terjedelmét, ha mintegy két évezedet ölel fel ilyenformán. A szerző ezért a visszafoglalást követő tíz esztendőre korlátozta feldolgozását. Nem az évkör kereksege, hanem a forrás-adottságok miatt; 1696-ból ugyanis jó összeírás áll rendelkezésre, mely-

nek alapján az első időről keresztmetszetszerű összegezés rajzolható.

Bizonyos vonatkozásban azonban mégsem áll meg a szerző az első évtized határán: az 1696-ig ismertté vált lakosok és leszármazottaik sorsát nyomon követi egészen Mária Terézia uralkodásáig. Valóban érdekes megtudni: mi lett az első megtelepülők-ből s családjukból a további fejlődés során; ennek földerítése Dümmerth eredeti módszerét újabb sajátos vonással gazdagítja. Ugyanakkor persze problémát jelent, hogy az évtizedek múltán itt élők már egyre inkább eltérő anyagi, társadalmi és művelődési viszonyok között találták magukat azoktól, amelyeket az első tíz esztendő ábrázolása tükröz. Akkor még a polgári lét első alapjainak lerakása volt soron, s épp csak megindult a társadalmi munkamegosztás bontakozása. Magyarországnak a töröktől megkímélt részein sem lehetett ekkor gazdasági funkció tekintetében merev választófalat vonni város és falu között: legtöbbször faluhelyen is találkoztunk valamelyes ipari tevékenységgel, viszont a szőlőművelés, sőt a szorosabban vett mezőgazdaság is integráns alkotó része a városi joggal rendelkező települések gazdasági életének. Fokozott mértékben állt ez a valódi várossá alakulásnak még csak kezdetén álló Pestre. Határában, tudjuk, még a XVIII. század második évtizedében is rendkívül kezdetleges módon folyt a földművelés. S hogy milyen fontos szerep jutott az ugyancsak extenzív állattartásnak, kitűnik abból, hogy amikor a pestiek 1720-ban elestek az addig legelőnek használt szomszédos puszták bérletétől, szántóföldjeiket fordították legelőnek. Az előbb Budán és Csepelen bérelt, majd Kőbányán megtelepített szőlők és a polgári bormérési jog jelentősége pedig nem is szorul kiemelésre. Maga a szerző állapítja meg, hogy kezdetben igen erős volt a városlakók megélhetésének mezőgazdasági alapja, s a legelő, rét, konyhakert jelentősége még soká megmaradt. S ebből a kibontakozás nem úgy történt, hogy a kereskedelem és az ipar döntően átalakította az élet anyagi fundamentumát. Hanem olyan módon, hogy első sorban a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágak indultak fejlődésnek. Az anyagi helyzetről, polgári életviszonyokról tanúskodó későbbi adatok viszont alkalmasak arra, hogy az olvasó előtt a városiasabb jelleg felé tolják el az összkép hangsúlyát.

A szerző elé állított sajnálatos terjedelmi korlátok ugyancsak hozzájárultak ahhoz, hogy az újjáalakulás első évtizedét élő Pest gazdasági arculatán az iparos-kereskedő jelleg vonásai domborodjanak elő. A munka második részét ugyanis gazdag adattár: a város 1686 és 1916 között megállapítható lakóinak és ingatlanbirtokosainak „törzs-

lapjai" alkotják. A szűkre szabott terjedelmében azonban nem engedte, hogy valamennyiük adatai közlésre kerüljenek; kénytelenségből a törzslapok mintegy fele kimaradt, mégpedig — a kézművesekén kívül — éppen az őstermelőké, napszámosoké, zselléréké (akik között legnagyobb volt a magyarság aránya). Jó lenne valamiféle módot találni rá, hogy ezek is napvilágot lássanak; nemcsak a szerző által beléjük ölt roppant munka teszi ezt megokolttá, hanem főképp az a tartalmi gazdagság, mely a közzétett törzslapok nagy részét jellemzi. Ha valami módon egyáltalában megállapítható, elmondják minden egyes személyről, aki az első évtizedre vonatkozó bármiféle források valamelyikében előbukkan, hogy a lakosságot alkotó három fő népelem — a magyar, a német és a rác közül melyikhez (esetleg egyikhez sem) tartozott, mi volt a foglalkozása, tisztsége, milyen egyéb élettrajzi adatait lehetett föllelni, használt-e pecsétet és milyet, mekkora volt jövedelme, vagyona, műveltsége, mit tudunk leszármazottairól. Rendkívül érdekes a kép, mely ezekből a rendszerezett adatsorokból élénk táru; különösen tanulságos az anyagi összetevők, ezek közül is az ingóságok rendszerint eredeti szövegben közölt (de olykor csak összegezett) felsorolása. De jellemző és árnyalt kép megrajzolására ad lehetőséget a többi vonatkozást érintő adatok együttese is, mely a sokféle forrásból kihámozható. Minden elismerést megérdemel a szerző türelme, hogy nehézséget, fáradságot nem ismerve, a város kezdő társadalmára vonatkozó ismereteknek valóságos kincsesbányáját tette számunkra hozzáférhetővé. Nincs még egy példa egy-egy település évszázadokkal ezelőtt elporladt lakóinak ilyen meglevenítésére; valahányszor a források erre lehetőséget adnak, Pest újjáépítésének részesei a szerző buzgalmából valósággal személyes ismerőseinkké válnak.

A széles megalapozás, melyből az említett adattár csak ízelítőt ad, az első részben sokoldalú kép megrajzolására nyújt lehetőséget. Bevezetőül arra keres választ a szerző: kik maradtak meg az ostrom előtti török és keresztény lakosságból, s gyér létszámuk hogyan egészült ki a visszavívó sereg soraiból. Majd megismerkedünk a visszafoglalt város képével, s megfigyelhetjük: hogyan illeszkedik az első lakosság ebbe a topográfiai keretbe. Nemes urak, császári tiszték és közigazgatási tisztviselők, német és rác bevándorlók, nemkülönbén hazai beköltözők — köztük nagy számban polgárjog nélküliek — ennek a kezdő népeségnek a fő összetevői. Fontos megállapítás, hogy az 1686 és 1696 között ismert 1090 állandó lakos közül a magyar volt a legtöbb

(37,5%), a német (32,3%) csak utána következett. Ugyanakkor jellemző Bécs telepítési politikájára, hogy a polgárjoggal bíró családfőknek már 42,8%-a volt német s csak 24,3%-a magyar.

A jövedelemforrások és az ingatlanbirtoklás vizsgálata további tanulságokkal szolgál a nemzetiségek egymáshoz való viszonyát illetően. A magyar nemesség életformája sokkal inkább kapcsolódik a földhöz, mint a császári hadsereg és közigazgatás képviselőié. De a különféle eredetű kézművesek is szívesen alapozzák megélhetésüket az ipar mellett valamilyen mezőgazdasági jellegű jövedelemforrásra. Egyébként az ipari tevékenységnek a mezőgazdasághoz való jelentős mértékű kapcsolódására utal, hogy az iparágak között a szállító- és a vendéglátóipart illeti az első hely, a ruházati, élelmészeti és építőipar csak utánuk következik. Egészben véve az ipar még eléggé szerény tényezője a városfejlődésnek, differenciáltabb iparágak, finomabb mesterségek még hiányoznak. A kereskedelem is lényegében még helyi jelentőségű, messzematató üzleti kapcsolat alig fedezhető fel; mezőgazdasági cikkekkel foglalkozó képviselői mellett legtöbbször vegyeskereskedést űznek.

Mindez ismét arra mutat, hogy az igazi várossá alakulásnak még csak szerény kezdeteivel van dolgunk. Ugyanez tűnik ki, ha a házbirtok kérdését vesszük szemügyre. Igaz, a Habsburg-közigazgatás főhivatalnokai 6–18 szobás házakban terpeszkednek; a többiek lakásigényei azonban, még a magyar nemeseké is, jóval szerényebbek. 25 ház pusztán vályogból épült, közülük is 2 csak kunyhónak nevezhető, sőt egy német ácslegény és egy rác napszámos földbevájt üregben lakik.

Igen érdekes képet tár az olvasó elé az ingó vagyonról adott áttekintés; hozzá kell azonban tenni, hogy a forrásul szolgáló végrendeletek és hagyatéki leltárak legnagyobbbrészt már a XVIII. század első feléből valók. Nagy szélsőségeket mutat a készpénzvagyon. Gyakori az állatállomány; a termények közül a boré a vezető szerep; legtöbb eszköz is a szőlőműveléssel függ össze. A sok fegyver a biztonság alacsony színvonalára utal. A bútorok között a ládának jut a fő szerep, az ágy és az asztal csak utána következik. Szőnyeg, függöny, falirakola elég ritka jószág, kép már gyakrabban fordul elő, a hangszer kivétel, könyvek akadnak itt-ott. A konyhafelszerelés, az ágynemű, a ruhafélék és az ékszerek számbavétele révén még közelebbről táru élénk Pest polgárainak mindennapi élete; szinte meghitt közelségből követhetjük nyomon a fejlődést, mely az első évtized után s különösen a Rákóczi-kort követően egyre határozottabban a városiasodás útján haladt előre.

Az anyagi alapok ilyen rendszeres áttekintése ad kulcsot a szerző kezébe ahhoz, hogy a város társadalmának osztályait és rétegeit, továbbá szerepüket a város életében részletesen, az apró árnyalatokig fölfejtse. Sorra veszi az uralkodó osztály képviselőit, a polgárságot s a polgárjog és ingatlan birtok nélküli zselléreket. Ábrázolását plasztikussá teszi, hogy, alapvető módszeréhez híven, itt is alkotó elemeiből építi fel az egyes osztályok, rétegek bemutatását. Által, hogy felvonultatja előttünk személy szerint ezek jellegzetes képviselőit, sikerül folytonos mozgásában, eleven dinamizmusában megjelenítenie a társadalom életét. Megfigyelhetjük, a császári hivatalnokok kívülről erőszakolt gyámkodásának burkát hogyan kezdik szétfeszíteni, át- meg áttörni a benső polgári fejlődés spontán megnyilvánulásai. Nem érdektelen ennek a kezdődő polgári létnek műveltségbeli vetülete sem, melynek lemérésére az írástudás ad legtöbb lehetőséget.

Dümmerth Dezső könyve nem lenne teljes, ha az újjáéledés első évtizedében meggyökerezett családok további sorsára is nem vetne egy pillantást. Kiindul a demográfiai tényezőből: a születések számából s a halandóság mértékéből, majd az összeházasodások, a családi kapcsolatok kérdését is megvizsgálja. Megállapítható, hogy a felülről erőltetett városvezetés nem lehetett tartós: a császári tisztek és hivatalnokok aránylag rövid idő alatt lehántódtak a város életéről. De nem vert itt véglegesen gyökeret, nem vált polgárrá az első időben itt feltűnő magyar nemesség sem; a jobbágyiga alól idemenekülő magyar parasztság pedig többnyire megrekedt a zsellérség soraiban. A Bécs-

től hívott és támogatott német polgárság volt az, melynek többsége tartósan meg tudta vetni a lábát. Ezeknek a kereskedőknek és kézműveseknek a leszármazottaiból tevődött össze a következő fél évszázad során is a városi vezetőrétegnek mintegy felerésze.

Úttörő jelentőségű és értékes tanulmányokkal teljes munka Dümmerth Dezső könyve. Azzá teszi mindenekelőtt a széles megalapozás: hogy minden elérhető forrást iparkodik a kutatás körébe vonni. De még inkább eredeti módszere: hogy türelmes, kitartó aprómunkával lehatol a legkisebb összetevőkhöz, s így életközelségbe hozva, belőlük építi fel, a maga eleven mozgásában ábrázolja egy alakuló város társadalmát. Egyedülálló vállalkozás ez a történeti irodalomban; csak sajnálni lehet, hogy részben a forrásanyag alig leküzdhető tömege, részben a terjedelem korlátai az újjáéledő Pest első évtizedére szűkítették a szerző mondanivalóját. Igaz, ugyancsak eredeti meglátással, a következő időre is kitekintést nyújt, midőn az első időben feltűnő személyek és családok sorsát tovább követi, el egészen a XVIII. század derekáig; ez az egyébként igen érdekes előremutatók azonban ugyanakkor a megindulás utáni évekről nyerhető összképben fokozott hangsúlyt ad a városias fejlődésnek. A nagy és eredményes munka érdemait azonban ez a megjegyzés sem csorbíthatja. Dümmerth Dezső könyve nélkülözhetetlen kiindulópontja lesz a török uralom alól szabadult Pest fejlődésére vonatkozó minden további kutatásnak, s ugyanakkor egyedülálló, de épp ezért követendő példát ad alakuló társadalmak mélyreható vizsgálatára.

Wellmann Imre

PATEK ERZSÉBET: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Archaeologia Hungarica XLIV.*

Akadémiai Kiadó Budapest, 1968. 173 l., CXL képes tábla

Ősrégészeti kutatásunk igen régi adósságát törlesztette Patek Erzsébet könyvének a megjelenése. Ugyanezt természetesen bármelyik monografikus összefoglalásunkról elmondhatjuk. Mégis, vannak olyan sajátos körülmények — mind a könyv témájával szolgáló urnamezős kultúra jellegében, mind a hazai leletanyagának helyzetében —, amelyek miatt külön is hangsúlyoznunk kell a fentieket.

Nemcsak a hazai, hanem általában a régészeti kutatás egy évszázados történetéből tudjuk, hogy az első 50 év tájékozódó anyaggyűjtő munkái után, a két világháború között kezdődtek meg a rendszerezések, jelentek meg az összehasonlító, egy nagyobb terület vagy időszak emlékéanyagát

tárgyaló összefoglalások. Bár ezek jellemzője a statikus szemlélet és a leletanyag minden mástól elvonatkoztatott (gyakran önmagáért való) formai vizsgálata volt, főleg egy szempontból mégis igen jelentősek számunkra is. Mégpedig azért, mert a felhalmozódott leletek rendszerezésével további feltárásokra és összehasonlító vizsgálatokra adtak lehetőséget. Ezeknek az ideje a második világháború után kezdődött. Eredményük természetesen nemcsak a már ismert kérdések új szempontú ártértelezésében mutatkozik, hiszen időközben korábban ismeretlen leletcsoportok, művelődések, sőt korszakok formálódtak ki. Mindenesetre már nálunk is jelentkeznek olyan munkák, amelyek a két világháború közötti monográfiák